

Akým smerom ? Úvaha o českých dejinách a dnešku

Karol Belák-Berger (Mnichov)

Doma a, nie v menšej miere, aj v českom exile sa "prehodnocujú" české dejiny. Niekedy aj v tom smysle, že kladnou alebo šťastnou udalosťou bola Biela hora a vznik Československa bol "zradou na Rakousku a Habsburcích"; že sebaurčovanie právo národov je "směsice americké naivity a politického podvodu", alebo že Masaryk bol veľmi "průměrný politik", ktorý "se dral do lepších vrstev... a vždycky se řídil spíše devizou odi profanum vulgus..." (Karel Severa, *Kdy a co nás zkazilo, Svědectví*, 75 1985). Hlásá sa potreba duchovnej obrody, ktorá však znamená návrat do dávnej minulosti, kedy európsky človek vraj ešte "adoroval" (uctieval) súcno a neprepadal svätokrádežnému pokušeniu pretvárať svet. Takýto návrat do minulosti znamená (tým sa autori ani netaja) rozchod s liberalizmom, laicizmom, pluralizmom a samozrejme socializmom, ktorého odlišovanie od komunizmu je "dialektická lest". Tak je predmetom kritiky a odsúdenia pofebruárový aj dubčekovský exil. Aj "jádro chartistického exilu" reprezentujú vraj "vyhnanci typu flambojantního komunisty či exkomunisty". (Vid' článok Ria Preisnera, *O exilu obecně a osobně, Nové Obzory*, 14-15 1986.)

V českom exile, a nielen na jeho okraji, sa pomerne silne prejavujú ultrakonzervatívne názory. Demokratický tábor je už dávnejšie zneistený. Má tendenciu opúšťať staré ideové postoje a prispôsobovať sa posledným prúdom alebo módam, najmä ak sa objavia na Západe a dokonca v Amerike. Táto prehnaná prispôsobivosť má svoje špecifické príčiny.

Česi robia neraz dojem politicky zneisteného národa, ktorý, ako keby sa nanovo orientoval a hľadal smer. To sa dá pochopiť veľmi ľahko. Český národ musel sám (iba s pomocou československy smýšľajúcich Slovákov) budovať a udržiavať nový štát s náročným demokratickým poriadkom. Potom prišla mníchovská katastrofa a druhá svetová vojna. Nasledovala namáhavá konfrontácia s komunizmom, ktorej výsledkom boli dve zdrcujúce porážky, vo februári 1948 a v auguste 1968. Skúšky, ktoré museli Česi podstúpiť boli príliš ťažké a odohrali sa tak rýchle po sebe, že národ nemal čas sa z nich spamätať a zotaviť. Nech sa teda nikto nediví, ak sa národ "unavil", ak sa v ňom rozkolísali staré istoty a k slovu prišli pochybnosti, z čoho samozrejme ťažia aj rôzni "prehodnocovatelia",

ktorým bola československá demokracia vždy trňom v oku a teraz vidia možnosť nahradit' starú štátnu ideu nejakou inou, ktorá by bola menej "poškvrnená" liberálnym duchom a rôznym "pokrokárstvom."

V roku 1980 vyšiel v západnom Nemecku zborník článkov o demokracii, o jej zásadách, systémoch a dejinách od antického Grécka až podnes. Zborník sa volá *Was ist Demokratie* a v podtitulku stojí "Aktuelle Bürgerkunde", teda "Aktuálna občianska náuka". Nemecký čitateľ sa tu stretne s dvoma citátmi z Masaryka a so stručnou informáciou: "1918-1938; Československo ako jediný nástupnícky štát po Rakúsko-Uhorsku si až do vypočodovania nemeckých jednotiek zachovalo parlamentnú demokraciu podľa francúzskeho vzoru". — To je najstručnejšie konštatovanie skutočnosti, ktorá sa všade pozná, aj politicky ešte stále honoruje, ale nie vždy chápe vo svojich hlbších príčinách.

Bolo dôsledkom víťazstva západných mocností v prvej svetovej vojne a samozrejme aj zásluhou Masaryka, že sa v Československu ustavil demokratický poriadok. Ako však bolo možné, že tento zložitý poriadok — v protiklade ku všetkým našim susedom — len v Československu zapustil korene, pomerne dobre fungoval, a mohol byť zničený iba násilím zvonku? Na to by Masarykov vplyv nebol ešte stačil. Demokratický experiment sa nemohol podariť, bol by musel stroskotať na ohromných problémoch, s ktorými sa hneď na počiatku stretol nový štát, keby sa s ním nebol vo svojej prevážnej väčšine stotožnil český národ. A toto stotožnenie by nikdy nebolo možné, keby preň neboli dostatočné predpoklady v českej povahe, keby československá demokracia bola naozaj iba záležitosťou "Hradu" alebo "pátečníkov".

Demokracia nemala v Československu jednoduchý alebo ľahký život. Až do roku 1935 sa komunisti snažili zo všetkých síl povaliť ju masovými štrajkami a plánovitým podnecovaním sociálnych nepokojov. Svoje výhrady k demokratickému poriadku, najmä k jeho humanitnej ideológii, mala aj pravica, orientovaná často nacionalisticky až šovinisticky, ktorá si nový štát predstavovala viac ako "český" než ako demokratický. K týmto ťažkostiam pristupovali skoro až neriešiteľné problémy nacionálne. Bolo nesmierne ťažké integrovať do nových politických pomerov tak veľkú menšinu, ako bola nemecká, a nebolo to asi už vôbec možné, keď na druhej strane Šumavy prišiel k moci Hitler. Ťažkosti nového štátu ešte viac narástli, keď sa už v 20-tych rokoch začala radikalizovať slovenská otázka a prechádzať na protidemokratické pozície.

Bol skoro zázrak, že Československo, až do svojho násilného konca, bolo

vôbec schopné zachovať si svoj demokratický poriadok, že ani vážnejšie nezapochybovalo o platnosti demokratických zásad. To by nebolo vôbec možné, keby príslušné mentálne predpoklady neboli vo všetkých vrstvách a složkách českej spoločnosti. Ani jej konzervatívne kruhy neuvádzali v pochybnosť demokratické zriadenie. Na jeho pôde stáli aj českí katolíci, čo v Európe medzi vojnami nebolo všade tak samozrejmé. Nikto by teda nebol mohol nahovoriť českému národu, že demokratičnosť patrí k jeho charakteru, keby to vo veľkej miere nebola pravda, keby väčšina Čechov cítila a smýšľala inak.

To všetko sa výrazne prejavilo aj vo vývine Komunistickej strany. Prínajmenšom tri obrovské čistky mali za úlohu očistiť stranu od nacionálneho a liberálneho "oportunizmu", a dostať ju na sovietskú líniu. To bolo úlohou "bolševizácie" v roku 1929. V podstate o to isté šlo za slánskiády a vo veľkých čistkách, ktoré nasledovali po nej. Problém sa potom ešte viac vyhrotil v roku 1968, keď sa naprostá väčšina komunistickej strany prihlásila k programu ďalekosiahlej liberalizácie a demokratizácie. Príslušná masová čistka sa mohla uskutočniť až dva roky po sovietskej invázii. O reálnosti tohto pokusu si môže každý myslieť, čo chce. Podstatné je len, že sa vývin, zrovnateľný s "československým jarom" neprejavil nikde u našich susedov a nikde v komunistickom svete, a to samo hovorí za celé knihy. Aj ten "demokratizačný proces" je zvláštnou kapitolou českého a československého zápasu o demokraciu.

Kto to nevidí, ten to proste nechce vidieť, pretože si pod bojom proti komunizmu predstavuje sám niečo iné ako obnovenie liberálne-demokratických pomerov. Nie je výnimkou, že sa v exile hľadajú viac argumenty proti demokracii než pre ňu, a že sa najmä liberalizmus hádže do jedného koša s komunizmom. To je aj hlavná línia ultrakonzervativizmu v medzinárodnom meradle.

Nie som odborník na české dejiny. Som iba ich pilný čitateľ. To čítanie fascinuje vždy znovu. Je to úžasná história, ktorej obsahom je zápas o prežitie, plný dramatickosti, výšok a pádov, zápas, vedený všetkými prostriedkami vojny a mieru, tvrdošijným sotrvávaním na svojom aj kompromisom a prispôsobovaním sa. Všetky európske krízy a konflikty sa odrážali v histórii národa, ktorý bol ako loď, čo v búrkach stoná a sa potáca, ale nikdy nepotopí. Zdalo sa už, okolo roku 1800, že sa blíži jeho koniec, že čestina asi vymre ako kultúrny jazyk. Sám Dobrovský písal preto svoje diela po nemecky a čiastočne aj iní buditelia, napríklad Ján Kollár, propagujúci slovanskú literárnu vzájomnosť nemeckým jazykom. Ale ten koniec

nenastal. Už 19. storočie prinieslo búrlivú renesanciu českej reči, kultúry a politického vedomia.

Aký je to národ? Je naozaj pravda, že v jeho povedomí má centrálné miesto liberálna demokracia a jej komponenty ako tolerancia, slobodomyslnosť, kritický duch? Je to iba klamlivá, politickej potrebe slúžiaca autoštylizácia, alebo sa pre toto stanovisko skutočne nachádzajú dostatočné argumenty v českej histórii? Sú "demokratické tradície" Čechov, ktoré Palacký a Masaryk povýšili na národný program, skutočnosť alebo len politická fikcia?

Presne vzaté, demokratické tradície v doslovnom smysle neexistujú asi v nijakom národe. To už preto, že demokracia je síce prastaré slovo, ale — vo svojom modernom pojatí — veľmi mladá a stále nehotová skutočnosť. Nevolníctvo v Európe alebo otroctvo černochoch v Amerike boli zrušené pred historicky veľmi krátkym časom. Rovné a všeobecné voľby sa väčšine európskych krajín uskutočnili až v tomto storočí. Ľudské slobody a práva boli koncipované po prvý raz v 18. storočí a mali spočiatku prevážne len teoretický význam. Univerzálna deklarácia ľudských práv, ktoré sa dnes považujú za základnú, bola vyhlásená až v roku 1948.

Kto hovorí o "demokratických tradíciách", môže mať teda na mysli iba také zmeny v oblasti myslenia a politiky, ktorými sa moderná demokracia ešte len pripravovala, a ktorých úlohou bolo pôvodne iba obmedzenie absolútnej moci. V tomto smysle patria do demokratických tradícií napríklad dejiny anglického parlamentarizmu, ktorý dlho znamenal len rozdelenie moci medzi kráľom a aristokratickou oligarchiou, ale z týchto skromných začiatkov sa po stáročiach vyvinula britská demokracia.

Ak sa teda pod demokratickými tradíciami rozumejú všetky počiatkové demokratické impulzy, tak Palacký a Masaryk mali asi pravdu. Zostaňme hneď u príkladu, ktorý pripomína britský vzor. Ústava Koruny českej, zaručujúca stavom okrem iného podiel na zákonodarnej moci, ktorej platnosť zanikla až po Bielej hore, mala v sebe demokratické podnety. Vo svojej štúdii *Die böhmische Revolution* píše Golo Mann (strana 156): "Podobne ako anglická, bola aj česká (die böhmische) ústava na ceste od svojich feudálnych začiatkov k parlamentnému záveru, čo pri pohľade späť vyzerá ako jej predurčenie."

Silný demokratický náboj obsahovala v sebe nesporne husitská revolúcia. Jej vojenské víťazstvá mali tri príčiny: náboženskú zaniatenosť bojovníkov, genialitu vojvodcov a ľudový charakter hnutia. Proti akčnej jednote šľachty (najmä malej a strednej), samosprávnych miest a ľudových "más", nemali križiacke vojská nijakú šancu. Lipany znamenali medzník. Bolo to "veľké národné harakiri", ako to charakterizoval v sborníku štúdií *Die Welt der Slaven* (str. 153) pražský Nemec, spisovateľ a historik Johannes Urzidil.

Panská strana, vedená Bořkom z Miletína a Jiřím z Poděbrad, zvíťazila, ale v nasledujúcom čase politicky úplne stroskotala. Keď sa českí páni sústredili na upevnenie a rozmnoženie svojich výsad, na utuženie nevoľníctva a na vytlačenie miest z politického vplyvu, čo sa dialo už za Poděbradského a ešte viac za Jagelovcov a Ferdinanda I., úplne premárnili politický kapitál husitskej revolúcie. Keď došlo k osudnej bitke na Bielej hore, boli už české stavy naprosto izolované od ľudu, ktorý zostal nezúčastneným pozorovateľom, nemajúc čo získať ani čo stratiť. V tom vidia viacerí historici jednu z hlavných príčin blamážnej porážky.

Nakoniec nezostalo z husitizmu skoro nič, okrem náboženskej slobody, ktorá sa síce netýkala všetkých vierovyznaní, ale, kde platila, tam sa vzťahovala aj na poddaný ľud. To zaručoval ešte "Majestát" Rudolfa II.; zásada cuius regio eius religio až do Bielej hory neplatila v krajinách českej Koruny, teda v Čechách, na Morave, v Sliezsku a v oboch Lužiciach. Vo svojej štúdií *Meaning of Hussitism* napísal Jaroslav Krejčí: "Bezpríkladnú znášateľnosť Čechov v náboženských otázkach možno považovať za podstatu náboženskej reformy. Že táto zásada prežila až do roku 1620, len potvrdzuje tézu, že najtrvalejšie výsledky mala husitská reforma na náboženskom poli, že... dosiahla veľa v oblasti slobody svedomia."

Tak mohla prežiť Jednota Českých a Moravských bratov, elitné náboženské spoločenstvo, ktoré v tom čase asi najviac prispelo k rozvoju národnej kultúry. Asi 30.000 českobratských rodín muselo po Bielej hore opustiť vlasť. Boli to už aj politickí exulanti, ktorí, ktorí počas 30-ročnej vojny bojovali proti Habsburgom, v holandských, švédskych a saských službách.

Ich najväčšou postavou bol Komenský, ktorý dobrých 40 rokov svojho života venoval reforme školstva a výchovy v Európe, kde bolo v tom čase asi 80 % analfabetov. Komenský ďaleko predbehol svoju dobu, keď žiadal napríklad rovný prístup k vzdelaniu prevšetkých schopných žiakov bez ohľadu na ich sociálnu príslušnosť, keď doporučoval, aby školské vzdelanie orientovalo viac na praktické ciele a na prírodné vedy, aby sa nezanedbávala telesná výchova a šport. Tento muž si skutočne zaslúžil titul Učiteľa národov. Nebol však iba veľkým a už moderným pedagógom, bol rovnako veľkým mysliteľom a jedným z najväčších humanistov dejín. V tejto mohutnej osobnosti, preniknutej hlbokým náboženským duchom, žil už aj duch modernej demokracie: "Všeci sme občania jedného sveta, všetci sme jednej krvi. Nenávidieť niektorého človeka preto, že sa narodil v inej krajine, že hovorí inou rečou alebo preto, že má o tej alebo onej veci iný názor, to je veľké bláznovstvo. Prosím Vás, upustte od toho, lebo všetci sme ľudské bytosti... Majme na mysli iba jeden cieľ: blaho ľudstva. A zbavme sa každého egoizmu vo vzťahu k jazyku, národnosti a náboženstvu!" (Nosek, *Spirit of Bohemia*, str. 110)

Kto vychádza z toho, že sa v českých dejinách naozaj silne prejavujú demokratické tendencie, ten si nemusí nič vymýšľať.

V dejinách Čechov určite neprevládala krutosť alebo fanatizmus. Husitské vojny boli ukrutné, ako boli náboženské vojny vždy, ale brutalít sa obe strany dopúšťali približne v rovnakej miere. Husiti nebolo v tom ohľade horší ako križiaci. Johannes Urdizil vo svojej už spomenutej práci (str. 151) uvádza jeden zaujímavý detail: "Ak sa vtedy (bitka pri Ústí nad Labem v roku 1626) nerobili zajatci, spočívalo to v tom, že križiaci, presvedčení o svojej početnej prevahe, nechceli ani len uvažovať o návrhu na vzájomné šetrenie zajatcov, ktorý pred bitkou urobil Prokop Veľký."

Duch dogmatickej nezmieriteľnosti sa v českých dejinách vyskytoval iba výnimočne. Snaha o dohodu bola oveľa častejšia. Kompromisom sa napokon skončili aj husitské vojny, a vývin mohol byť celkom iný, keby bolo druhá strana dodržiavala bazilejské Kompaktáta. O zmier s Rímom sa zo všetkých síl, ale márne usiloval kráľ Jiří z Poděbrad. Ale nijaké ústupky mu nepomohli. Dostal sa do kliatby, český trón bol vyhlásený za upráznený a proti Čechom vytiahla ďalšia križiacka výprava, na ktorú sa podujal ctižiadostivý Matiaš Korvín. Ani Bielu horu nevyprovokovali českí páni, ale nezmieriteľnosť druhej strany. Keby bol Ferdinand II. rešpektoval "Majestát" Rudolfa II., zaručujúci protestantskej väčšine obyvateľstva náboženskú slobodu, vývin českých a možno aj európskych vecí mohol byť iný.

Trvalo potom asi dve storočia, kým sa český národ politicky spamätal. České obrozenie bolo dielom národnej vitality, ktorá sa zachovala hlavne v širokých vrstvách vidieckeho ľudu, ale nebola by sa prejavila tak výrazne, keby jej nepomáhal európsky vývin v znamení postupujúcej emancipácie národov. Tento vývin sa odrážal aj v Rakúsku. Od Márie Terézie sa pomery v Rakúsku uvoľňovali. Proces tichej liberalizácie pokračoval za vlády "osvieteného despotu" Josefa II. a nepominul ani po jeho smrti. "Jozefinizmus... napriek svojim početným neúspechom sa neskončil smrťou cisára. Naopak, v mnohých ohľadoch ďalej formoval ideologický profil veľkej časti práve tých duchovne aktívnych a politicky interesovaných vrstiev habsburskej monarchie až do jej konca (Erich Zöllner, *Geschichte Oesterreichs*, str. 375).

Tak, aspoň vo svojej západnej časti, Rakúsko pomaly prestávalo byť "žalárom národov" a vývin, aj keď prerušovaný obdobiami absolutizmu, vzbuzoval isté nádeje. Češi nekládli radikálne požiadavky. Havlíček, liberálny demokrat a nepriateľ ruského samodieržavia nerozbíjal Rakúsko.

Palacký, "Otec národa" väčšinu svojho života stál rozhodne na pôde rakúskej štátnosti. Tento demokrat a "západník" nemal nikdy ilúzie o "slovanskom" Rusku a v reformovanom Rakúsku videl jediné riešenie pre svoj národ. Až keď, po opakujúcich sa trpkých skúsenostiach, stratil vieru v budúcnosť Čechov v rakúskej ríši, vyriekol povestnú vetu "Byli jsme před Rakouskem a budeme i o po něm".

Zánik habsburskej monarchie spôsobili viacerí činitelia. Tento mnohonárodný štát sa v podstate rozpadol zvnútra, lebo nedokázal v sebe integrovať všetky svoje národy modernejšou a nosnejšou ideou, než bola dynastická. Zostáva, pravda, otázkou, či to vo vlnobití stredoeurópskeho nacionalizmu bolo ešte možné. A to najmä potom, keď stará monarchia, s dobrou tretinou slovanského obyvateľstva, zviazala svoj osud s expanzívnu politikou cisárskeho Nemecka. Táto orientácia spôsobila, že program likvidácie Rakúsko-Uhorska prijala za I. svetovej vojny francúzska vláda ako prostriedok na podstatné oslabenie Nemeckej ríše. Dnes už každý vie, že tento plán stroskotal na celej čiare.

To všetko je už minulosť, ale minulosť, ktorej ťažké tiene padajú na súčasnosť. Roztrieštená Stredná Európa zažila hitlerovskú uzurpáciu, a od konca druhej svetovej vojny sa nachádza v sovietskom zajatí. Nikto by si nemal myslieť, že sa tak stalo bez objektívnejších príčin, iba nejakým omylom histórie. Áno, musíme, naozaj hľadať nové cesty a nebáť sa ani rozlúčky s predstavami, na ktoré sme si zvykli, a ktoré nám mohli byť veľmi drahé. To sa týka nutnosti politickej reorganizácie Strednej Európy. Nášmu exilu a všetkým Stredoeurópanom by to malo byť už dávno jasné.

Tento "revizionizmus" je asi nevyhnutný. Inak by však Česi mali zostať sami sebou. Nemali by v nijakom prípade revidovať svoju základnú politickú orientáciu, ak nechcú naďalej strácať pôdu pod nohami. Tu hovorím aj v záujme prirodzeného spojenca Čechov, slovenských demokratov. Demokratizmus patrí k historickej osobnosti Čechov. Bez neho by sa postupne stávali akýmsi nehistorickým národom, čo chceli nacisti a čo aj je pravým smyslom sovielizácie.

V českom exile prebiehajú pokusy "prehodnocovať" dejiny veľmi podivným spôsobom. Asi v tom smysle, že najmä novšia česká história bola slepou uličkou, ktorá celkom logicky skončila v komunistickej diktatúre. Sú medzi nami ľudia, ktorí veria, že komunizmus sa začal reformáciou, alebo že jeho pravé korene sú v osvietenstve a vo Francúzskej revolúcii. Tak sa nám doporučuje "mravná obroda" a v jej rámci "návrat k predkom". Tu si ktosi varí svoju politickú polievku.

Čím dlhšie exil trvá, tým častejšie sa ozýva kritika, namierená proti "liberálnym demokratom", pričom sú na rane rovnako ľudia ako aj myšlienka sama. Jedným z najostrejších kritikov tohto druhu je Ivan Sviták. Podľa neho je empirický liberalizmus "na štěstí... profláknutou myšlenkovou výzbrojí" (*Národní politika*, február, 1987).

Nič proti vyváženej kritike liberalizmu, ktorý má skutočne dosť nedostatkov a úskalí, o čom sa už popísala a ešte popíše kopa kníh. Je iste pravda, že liberalizmus často preceňuje človeka, že má sklon preháňať slobodu aj na škodu zodpovednosti, že aplikuje znášateľnosť aj na nesprávnom mieste, a preto nedokáže včas rozpoznať zlo a účinne mu čeliť. Je pravda, že liberalizmu dosť často chýba zmysel pre to, čo je možné, a čo nie je možné. Dá sa liberalizmu vytýkať, že verí v dokonalé riešenia, ktoré sú ľudskej spoločnosti neuskutočniteľné. Je to naozaj tak, že liberalizmus príliš veril vo všemohúcnosť reforiem a nevidel prekážky, dané povahou človeka a zotrvačnosťou tradície. To všetko sú všeobecne známe veci, ktoré nechcem zbytočne rozvádzať.

Liberalizmus samozrejme mal a má svoje chyby. To je jedna vec. Druhou vecou je, že alternatívou proti nemu nemôže byť nič iné (ak nechceme zísť z cesty slobody a rozumu), ako zase len liberalizmus, ale realistickejší, poučenejší a doplnený skeptickou múdrosťou konzervativizmu. V obmene známeho Churchillovho výroku platí, že "liberalizmus je najhoršia politická filozofia — s výnimkou všetkých ostatných".

Ak sú naši radikálni kritici a "prehodnocovatelia" iného názoru, nech povedia celkom konkrétne, v čom spočíva ich riešenie. Je to nejaký autoritatívny poriadok alebo korporatívne zriadenie? Chceli by azda obnovovať aspoň niektoré prvky feudalizmu alebo aristokratickej vlády? Želajú si návrat do stredoveku alebo aspoň do ranného kapitalizmu? To by bolo možné, ale práve len v teórii a na papieri. Stále je to možné v Iráne. V západnom svete to tak už nepôjde.

V skutočnosti nemáme inej alternatívy ako vernosť duchu a zásadám liberálnej alebo humanitnej demokracie. Jej koncepciu môžeme a musíme rozpracúvať, domýšľať, premietat' do nových situácií a dopĺňať ich podľa nových skúseností a problémov. Nesmieme ich však opúšťať, ak sa (spolu s celým západom) nechceme naozaj dostať do tej "slepej uličky, z ktorej by sa jedného dňa ťažko hľadalo východisko.

Akým smerom? Vždy a stále len smerom slobodnej, humánnej, zodpovednej a svojimi chybami konečne poučenej liberálnej demokracie!